TATAR DIASPORA FORMATION: KEY ASPECTS AND CAUSES

Iskander Ayazovich Gilyazov,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
gilyzov1958@gmail.com

The article deals with the main features and causes for the dispersed displacement of Tatars of the Volga region and Transurals on the territory of Commonwealth of Independent States and abroad in different historical periods. The dispersed settlement was caused by various reasons: natural, geographical, economic, political, national and religious. Some of these factors functioned themselves separately, some were combined with other factors. After 1552, the governmental policy had a special impact on Tatar resettlement. The dispersion of Tatars in Russia had generally been the result of natural causes: there were no Governmental documents issued to disperse Tatars. However, we believe that the government did not remain indifferent: Tatars – an economically, culturally and politically strong united ethnos – had always been a potentially serious competitor and opposition to orthodox Russia.

Key words: Tatars of the Volga region and Cisural area, diaspora, groups of diaspora, dispersion, emigration, resettlement.

The word "diaspora" entered the international lexicon from the Greek language in the meaning of "scattering". Researchers employed this term in relation to the Jews moving from Palestine. Nowadays the meaning of the word has considerably broadened. We use the word "diaspora" to mean a scattered population with a common origin or movement of the population from its original homeland. However, there is no unanimously accepted definition of the word among scholars. The following definition can serve as an example: "Diaspora is a significant part of a nation (ethnos) which lives apart from the country of its origin and forms a long-standing, highly organized, cohesive, sustainable, deep-settled group which has become necessary for the host country" [1: 34].

The term "diaspora" is to be used with caution as in every particular case the historical background should be considered. For example, it is a historical and political mistake to call all the Tatars living outside the Republic of Tatarstan "diaspora", as most of the Russian Federation Tatars are autochthons and have always been living where they are settled now. It refers to the main groups of Astrakhan, Siberia, Perm and Bashkortostan Tatars or Mishars. Thus, it will be wrong to call them "diaspora", basing only on the formal definition[1].

But why are the Tatars, not any other ethnos, the most dispersed ethnos in the Russian Federation? What are the origins of this dispersion? The peoples who live near the Tatars (the Chuvash, the Mari, the Mordvins, the Udmurt) reside compactly, but the Tatars at different times and under different circumstances were scattered. How did it happen in history? Surely, it is not easy to give a proper full answer to this multifaceted issue in an article. Thus, we see our purpose in formulating the problem and defining some ways of its solution.

We know that the Tatars of Idel-Ural established their nationhood long before their accession to Russia and even then, in the Middle Ages.

Before the first millennium normadic Turks' ancestors travelled across the wide open spaces of Central Asia. Their mode of life as that of all season-dependent nomadic people meant mobility and readiness to leave one place for another. But for the constant movement and new pastures these people did not manage to feed their livestock which was their main wealth, their means to survive. The life-style developed economic and cultural traditions of the Turks and influenced their ethnic psychology.

The readiness to move to new places required courage and determination, since migrating was not always for a better climate and geographical conditions. Besides, the Turks were not alone in the steppe – nobody wanted newcomers. Thus they had either to find a common language with the indigenous population, or fight and be at war.

In the first century A.D. the Turks in the Urta Idel (Middle Volga) and the North Caucasus began

[1] The Republic of Tatarstan declares itself the centre responsible for amalgamation of representatives of the Tatar ethnos in all regions of Russia and abroad. The 14th article of the Constitution of the Republic of Tatarstan says: "The Republic of Tatarstan helps the Tatars who live outside the Republic of Tatarstan in the development of ethnic culture and language". The communication of Tatarstan with different diaspora groups is presented in [2].

residing compactly and founded their first states. Those were the geographic areas where nomadic life was impossible. The changes of way of life changed the Turks' habits and traditions. In the Hazar Kaganate and Volga Bulgaria the Turks were engaged in husbandry and common crafts [3].

Trade and commerce were quite popular in the Volga Bulgaria, the Golden Horde and the Khanate of Kazan [4] as the states had a direct access to the Volga trade route, one of the biggest and the most significant trade routes in Europe in those times. The trade was profitable and connected Volga Bulgaria, the Golden Horde and the Kazan Khanate with many European countries and China. Trade makes people communicative, brave and cunning if necessary, tradesmen are to be ready to compromise, able to learn, understand and respect other peoples' traditions, culture and psychology.

In the Middle Ages, the Volga states had strong commercial relations with Middle Asia, the Caucasus and Russian principalities. Successful trade developed willingness to maintain international communication, and under these circumstances the Turks served as mediators between Europe and Asia.

In the Golden Horde and the Khanate of Kazan times the territories of Eurasian nationalities were greatly influenced by military and political relationships: the interstate connections were not always peaceful and military confrontations were quite typical. Military collisions often resulted in domestic dissent and the people involved in the conflicts had to leave their states and resided in enemy countries. As a rule, the "political and military exiles" were warmly welcomed and served as a tool in the political struggle. Such phenomenon was typical in the Middle Ages in Europe. A good example of the situation described is the relations of the Golden Horde and the Grand Duchies of Moscow and Lithuania. It was the period when the most ancient groups of Tatar diaspora of Polish-Lithuanian Tatars began forming [5].

After the Kazan Khanates, Astrakhan, and Siberia had been conquered by Russians, the Tatars had to live in new historic conditions and change a lot in their lives. Fortunately, after a short period of adaption, they began collaborating and contributing to the Russian state in military, diplomatic and politic spheres.

This can be exemplified by the Livonian War (1558-1583) when the Tatars hired in the Moscow army numbered 5854 (among 33 407 warriors). It is known that many Tatars joined Kuz'ma Minin and Dmitry Pozharsky militia and fought against the Polish invaders in 1612.

Tatar Morzas took part in the sittings of Assembly of the Land (Zemsky Sobor) in 1613 when Michael Romanov was enthroned; seven of them put their names in the charter of the Assembly (Sobor) [6]. At the end of the 16th and the beginning of the 17th centuries, the Tatars constituted 10 per cent of the Russian army. In 1651, this number decreased to 6.5 per cent [7].

Thus, during the Golden Horde and the Khanate of Kazan the Tatars had a great impact on the political and cultural life of the Russian state and made valuable contributions to the development of the Russian statehood[1]. After the Siege of Kazan, Moscow began the process of "gathering" the Golden Horde lands [11; 130] and laid claims to the political heritage of the Golden Horde. Under the new political circumstances the Tatars had every right to enjoy serious economic and political benefits from the official Russian state. However, as is known, it did not happen. The official policy towards the conquered ethne living in the Middle Volga area made the Tatars migrate from the places and that was the beginning of their social deformation. The most exact analysis of the policy of the Russian state towards the peoples of Middle Volga was given by Andreas Kapeller [11], we wrote about this as well [12]. Although, the Government did not aim at anything of the kind those were the ways the circumstances developed.

As a result of the politics pursued by the Russian state, the upper class of the Tatars – Tatars involved in civil service (jomishli Tatars), feudal landowners ceased to exist at the beginning of the 18th century. That was a prudent political decision made by the Russian government in order to destroy the rising political opposition and to fight off strong and unreliable competitors. The Tatar Morzas, who had lost their lands, became clergymen and merchants (sellers) [13].

As the laws in the 16th and 18th centuries did not prohibit migration to other countries, Tatars resettling to the north, east and southeast looked natural, it was where they were looking for new opportunities [14: 257-297].

---

[1] Karamzin N.M the Russian historician negatively evaluated the influence of the Golden Horde and the Tatars on the Russian state. However, such outstanding historians as S.M.Solovyev, N.I.Kostomarov, V.O.Klyuchevsky, M.N.Pokrovsky positively assessed the influence, at least they did not exaggerate its negative results. See about it [8]. An outstanding scholar who researched the history of the Khanate of Kazan M.G.Hudyakov also studied these issues and emphasized the positive effect the Tatars had on the cultural development of the Russian state. See [9: 235-241]. Also see: [10].

At the same time the Russians made a concerted effort to convert and Christianize the Tatars [15]. The policy caused disagreement and natural protests among Moslems. Escaping persecution or migrating to near and far countries (the Crimea, Kazakhstan or the Middle Asia) was also a typical way of behavior, a form of protesting [14; 16].

The migration of Tatars across all the territory of the Russian Empire was caused by religious and economic reasons. For example, in the first half of the 18th century after a notable increase of impost, the Tatars left the Middle Volga for the South Ural, Kazakhstan and Middle Asia [14: 276-279].

In the 17th and 18th centuries the Russian state supported Tatar tradesmen. The Russian state was interested in highly developed trading traditions of ancient Idel-Ural Tatars as the foreign trade, especially the trade the Tatars did in Middle Asia, strengthened the influence of the Russian state in these areas. Thus, the Tatar salesmen, whether they wanted it or not, participated in preparing Russian military and social expansion in Middle Asia. The Tatar trade route was closed for Russian Christian merchants, that was why the government facilitated the work of Tatar traders. There were also Tatar trade suburbs in Moscow and Orenburg and Tatar traders had a special privileged status. In a conflict between Russian and Tatar salesmen, the administration would always support Tatars[1].

No doubt, former landowners (serving Tatars) were interested in trade development because in the complicated balance pattern of the time trading opened new finance and social opportunities. For Tatars, who were engaged in intense foreign trade operations, travelling to other regions and countries was not limited: they would settle in the place and establish a trade colony, e.g. a large village of Kargali (Saet) near Orenburg was founded in 1744 when, by the Decree of Empress Elizaveta Petrovna 200, Kazan Tatars were allowed to carry on trade with Bukhara and Khiva [19: 89–90]. The Tatar's trade was such a success that all small trading operations on modern Kazakhstan's territory passed into their hands in 1760s; and by the end of the 18th century, the Tatar salesmen had done three quarters of all trade operations between Russia and Middle Asia [20: 37].

The 19th century brought fundamental changes in the life of the Russian Empire and its peoples, but Tatar migration did not slow down. The reasons were mostly economic: Middle Volga Tatar farmers suffered from the lack of land [21] and in most cases they had to leave their villages. Looking for happiness they headed for the regions of traditional colonization (The Middle or South Ural) [14: 280], the regions with developed industry (Donbas, Ural, Azerbaijan) or even foreign countries[2].

Among the reasons for the Tatar migration we can identify national cultural policy, enforced by the government, and socio-political changes observed in Tatar society. In the 19th century, Tatar intellectuals began to study their heritage and origin and develop Tatar ethnic ideology. That was the period of Tatar society revival. One of the trends in the ideological sphere of the time was the ideology of Turkism or unity of the Turkic peoples [22]. We believe that the thought of unity that caused the Turkic peoples to amalgamate was a response to the propaganda of Pan-Slavism, the common ideology of the Slavs. The emergence of Turkism is the result, the development, and growth of ethnic consciousness of the Turkic peoples. Strong ethnic religious policy played its role in Russo-Turkish wars[3].

The early 20th century political events in Russia resulted in the development of Tatar diaspora groups in foreign countries. During this period the first Tatar political migrants chose Turkey as their main destination. After the Second World War the Tatars, who had settled in north-east China, Japan and Korea in the 1920-1930s, moved to Turkey [16: 104–108].

Thus, in comparison with other dispersive ethne (Armenians, for example), the process of Tatar diaspora groups formation was intermittent and came cyclical.

The Tatars of Poland and Lithuania forgot their language long ago. However, they managed to save their religion and self-consciousness. Their diaspora was formed during the period of the Golden Horde. In the late 14th century almost 30 thousand people had to migrate to the Grand Duchy of Lithuania from the Golden Horde for different political and military reasons. Great Vytautas welcomed them warmly and most of them were hired to do the military service and given

[1] See about the Tatar settlements (bista): [17]; see about the results of the Siege of Kazan [18]; see about the rights of Tatar tradesmen under Russian laws: [19]

[2] The most vivid example is migration of the Tatars to Turkey in the late 19th century – the main motive of their migration was the famine of 1891 and the following economic hardships. See: [16: 103-104].

[3] As an example we can recall the events of the Crimean War (1853-1856). The group of Tatars who did not want to fight against Muslims is known to have migrated to Middle Asia and Turkey. See: [23: 370].

allotments. As Islam was not banned, Tatars remained Muslim. In 1410, Tatars took part in the Battle of Grunwald and participated in beating Teutonic Knights. In all political situations Tatars were called up for military service. They served in the Grand Duchy of Lithuania, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, and continued to be in the military service in the late 18th century, when the country lost its sovereignty and became a part of the Russian Empire. At the beginning of the 20th century about 20 Tatar generals from Poland and Lithuania served in the Russian army. In the mid-1920s this group of the Tatar diaspora experienced real cultural uplift and spiritual revival. It would be right to associate this fact with Poland's regaining its sovereignty.

During this short time, Tatar museums and libraries were opened and scientific research into Tatar history and culture began, different social organizations and religious departments (muftiate) were established. However, World War II put a stop to the period of Revival. At present about 5,000 Tatars live in Poland and about 3,500 – in Lithuania. Social and cultural life of Tatars in Poland and Lithuania have recently activated mainly by saving their religious self-consciousness. Islam has been the main factor of their survival as an ethnos [24: 710-711; 5].

At present apart from the territory of the former Soviet Union the largest Tatar diaspora lives in Turkey. Due to the same religion and speaking the similar language, they grew Turkishlike. The research shows that currently they number 20-25,000. The first religious and economic migration dates back to the late 19th century. Under Sultan Abdulhamid II about 5,000 Tatars from different regions of Russia expressed their wish to move to Turkey and won the dual permission. Most of them were agriculturists and on arrival in Turkey, they founded several villages and continued husbandry. Later on, Turkey housed political emigrants (such famous people as Sadri Maksudi, Gabdelbari Battal, Gayaz Ishaki, Ahmad Timer), the prisoners of war and the Tatars from Japan, Korea and China. The Tatars in Turkey preserved their self-identity and maintained links with their historical homeland [25: 714–715].

The Tatars of Finland are not so numerous, however, they set an example of preserving their ethnic identity for the whole Tatar world. One fact is of particular interest: the Tatars who had come to Finland did not move to a foreign country, because the area of Finland was a part of the Russian Empire from 1809 to 1917. The Tatar newcomers were tradesmen from the villages of Nizhny Novgorod Guernica. They went to Finland cities with the purpose of inner trading. After the political events in 1917, when Finland gained independence, they found themselves in a foreign country. Thus, the Muslims were separated from their historical homeland. The isolation deepened especially in the 1930s and the 1940s, during the period of international tensions between the USSR and Finland. The Tatars looked for the ways of preserving their ethnic identity in foreign surroundings and succeeded in keeping up their language, religion, traditions and education of their children. Though being less than 1,000 people, however, they remained faithful to their ethnic roots and set an example to other groups [26].

At present, Tatars do not reside in Manchuria, Japan and Korea as after World War II, they moved to Turkey. But the Tatars, who had lived there in 1920s and 1930s, are well known in history of Tatar emigration for their political and social activity. Their migration to the Far East was due to the construction of a railroad. During the Civil war there migrated Tatars confronting the Soviet power. They established social organizations, built mosques, opened schools, Tatar colonies were settled in some cities. They collaborated solving their socio- political problems, and in 1934 and 1935 Tatar Kurultays (Congresses) were organized in Kobe and Mukden. They formed United National Government setting the goal to consolidate all Tatar emigrants.

Gayaz Ishaki played a key role in the life of the Far East Tatars: he contributed a lot to the foundation of such important periodicals as the '*National Banner*' ("Milli Bayrak") and *'The New Japan News'* ("Yana Yapon Muhbire"). World War II and the communist regime in China completely changed the life of Tatars in the Far East –they had to move to Turkey, the USA and Australia [27].

Tatars always did their best to preserve their language, religion and culture under any circumstances.

Thus, the reasons for Tatar diaspora development in Russia and abroad were of economic, political, national and religious nature. The Tatars made contributions to the formation of the Russian state, particularly in the 16th and the 17th centuries. They rightly enjoyed the benefits and participated in ruling the country. Eventually, they were made to leave the area and scattered.

In some regions of Russia the Tatars resettled due to environmental conditions.

The Russian state did not want a politically and culturally strong and united Tatar ethnos, a strong

competitor to Orthodox Russians, the ethnos who remained faithful to the religion.

To conclude, the Tatars were not able both to preserve their social unity and live compactly on the same territory; they had to live separately and discretely.

References

1. *Kolosov V.A., Galkina T.A., Kuybyshev M.V.* Geografiya diaspor na territorii byvshego SSSR // Obshchestvennye nauki segodnya. 1996. № 1. S. 34. (in Russian).
2. *Iskhakov D.M.* Tatarskaya diaspora v Rossii // Zvezda Povolzh'ya. 2000. 17; 18-24 may. (in Russian).
3. *Artamonov M.I.* Istoriya khazar. L., 1962. S. 235, 239; *Fakhrutdinov R.G.* Ocherki po istorii Volzhskoy Bulgarii. M., 1984. S. 31-36; *Khuzin F.Sh.* Volzhskaya Bulgariya v domongol'skoe vremya (X – nachalo XIII vekov). Kazan', 1997. S. 71-75. (in Russian).
4. *Valeev R.M.* Volzhskaya Bulgariya: torgovlya i denezhno-vesovye sistemy IX – nachalo XIII vekov. Kazan', 1995. S. 30-75; *Khudyakov M.G.* Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva. Kazan', 1991. S. 217-223; *Khuzin F.Sh.* Volzhskaya Bulgariya v domongol'skoe vremya (X – nachalo XIII vekov). S. 85-92. (in Russian).
5. *Grishin Ya.Ya.* Pol'sko-litovskie tatary. Nasledniki Zolotoy Ordy. Kazan', 1995. S. 10-16; *Grishin Ya.Ya.* Pol'sko-litovskie tatary: Vzglyad cherez veka. Kazan', 2000. S. 5-8; *Grishin Ya.Ya.* Tatarskiy sled v istorii Litvy i Pol'shi (XIV-XIX vv.). Kazan', 2005. S. 6-24. (in Russian).
6. *Senyutkina O.N.* Tatary-musul'mane na sluzhbe Otechestvu // Ramazanovskie chteniya. № 1. 2006. Nizhniy Novgorod. S. 177-182. (in Russian).
7. *Alishev S.Kh.* Sotsial'naya evolyutsiya sluzhilykh tatar vo vtoroy polovine XVI-XVIII vv. // Issledovaniya po istorii krest'yanstva Tatarii dooktyabr'skogo perioda. Kazan', 1984. S. 63; Chernov A.V. Vooruzhennye sily Russkogo gosudarstva v XV-XVII vv. M., 1954. S. 95, 167. (in Russian).
8. *Yakubovskiy A.Yu.* Zolotaya Orda. Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozheniya i rastsveta v XIII–XIV vv. L., 1937. S. 193-201. (in Russian).
9. *Khudyakov M.G.* Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva. M.: Insan, 1991. 320 s. (in Russian).
10. *Spuler B.* Die Goldene Horde und Rußlands Schicksal, in: Anfänge des Moskauer Staates (=Wege der Forschung, Bd. CCCXL). Darmstadt, 1977. S. 361-378.
11. *Kappeler A.* Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16, bis. 19. Jh. Köln-Wien, 1982. 571 p.
12. *Gilyazov I.A.* Politika tsarizma po otnosheniyu k tataram Srednego Povolzh'ya vo vtoroy polovine XVI-XVIII vv. // Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan', 1995. S. 242. (in Russian).
13. *Gilyazov I.A.* Pomeshchiki Tevkelevy v XVIII – nachale XIX vv. K voprosu ob istoricheskikh sud'bakh tatarskogo feodal'nogo klassa // Klassy i sosloviya v Rossii v period absolyutizma. Kuybyshev, 1989. S. 77-86; *Gubaydullin G.S.* K istorii razlozheniya feodal'nogo klassa u privolzhskikh tatar // Izvestiya Vostochnogo fakul'teta Azerbaydzhanskogo universiteta: Vostokovedenie. 1928. T. 2. S. 1-26; Nesterov V.A. Nerusskie pomeshchiki i ikh krest'yane v Srednem Povolzh'e (vtoraya polovina XVI-XVII vv.) // Voprosy agrarnoy istorii Srednego Povolzh'ya (XVII – nachalo XX vv.) Saransk, 1979. S. 10-28; Stepanov R.N. K voprosu o sluzhilykh i yasachnykh tatarakh // Sbornik aspirantskikh rabot: Pravo, istoriya, filologiya. Kazan', 1964. S. 52-70; *A. Kappeler.* Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga. 1982. S. 245-259. (in Russian).
14. *Iskhakov D.M.* Dinamika chislennosti i osobennosti razmeshcheniya tatar v Volgo-Ural'skom regione v XVI – nachale XX vv. // Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan', 1995. S. 257-297. (in Russian).
15. *Gilyazov I.A.* Islam i pravoslavie v Srednem Povolzh'e posle 1552 g. // Die Geschichte Rußlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen. Hrsg. von Andreas Kappeler. Wiesbaden 2004. S. 310-321; *Zagidullin I.K.* Khristianizatsiya tatar Srednego Povolzh'ya vo vtoroy polovine XVI-XVII vv. // Uchenye zapiski Tatarskogo gumanitarnogo instituta. 1997. № 1. S. 111-165; *Islaev F.G.* Islam i pravoslavie v Povolzh'e XVIII stoletiya: Ot konfrontatsii k terpimosti. Kazan', 2001. 220 s.; *Islaev F.G.* Pravoslavnye missionery v Povolzh'e. Kazan', 1999. 127 s.; Islamo-khristianskoe pogranich'e: Itogi i perspektivy izucheniya. Kazan', 1994. 207 s.; *Makarov D.M.* Samoderzhavie i khristianizatsiya narodov Srednego Povolzh'ya (XVI-XVIII vv.). Cheboksary, 2000. 280 s.; *Faizov S.F.* Gosudarstvenno-islamskie otnosheniya v Povolzh'e i Priural'e. Ufa, 1995. 114 s.; *Faizov S.F.* Islam v Povolzh'e VIII-XX vv. M., 1999. 76 s. (in Russian).
16. Tatary i Tatarstan. Spravochnik. Kazan': Tatknigoizdat, 1993. S. 98-99. (in Russian).
17. *Gilyazov I.* Tatarskie slobody goroda Kazani vo 2-oy polovine XVI – seredine XIX vv. // Das mittlere Wolgagebiet in Geschichte und Gegenwart / Klaus Heller; Herbert Jelitte (Hrsg.) Frankfurt am Main;Berlin;Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1994 (=Beiträge zur Slavistik, Bd. 22). S. 33-46; Tatarskie slobody Kazani: Ocherki istorii. Kazan', 2002. 304 s. (in Russian).
18. *Gilyazov I.A.* Sotsial'nye i ekonomicheskie posledstviya zavoevaniya Kazanskogo khanstva // Tatarskiy narod posle 1552 goda: poteri i priobreteniya. Kazan', 2003. S. 144-153. (in Russian).
19. *Nogmanov A.I.* Samoderzhavie i tatary. Ocherki istorii zakonodatel'noy politiki vtoroy poloviny XVI-XVIII vekov. Kazan', 2005. S. 77-94. (in Russian).

20. *Mikhaleva G.A.* Torgovye i posol'skie svyazi Rossii so sredneaziatskimi khanstvami cherez Orenburg. Tashkent: Fan, 1982. 92 s. (in Russian).
21. *Smykov Yu.I.* Krest'yane Srednego Povolzh'ya v period kapitalizma. M., 1984. S. 108-109; *Khalikov N.A.* Zemledelie tatar Srednego Povolzh'ya i Priural'ya XIX – nachala XX vv. M., 1981. S. 15-16. (in Russian).
22. *Mukhammetdinov R.F.* Zarozhdenie i evolyutsiya tyurkizma: Iz istorii politicheskoy mysli i ideologii tyurkskikh narodov (Osmanskaya i Rossiyskaya imperii, Turtsiya, SSSR, SNG 70-e gg. XIX v. – 90-e gg. XX v.). Kazan', 1996; *Chervonnaya S.M., Gilyazov I.A., Goroshkov N.P.* Tyurkizm i pantyurkizm v original'nykh istochnikakh i v mirovoy istoriografii: iskhodnye smysly i tseli, paradoksy interpretatsiy, tendentsii razvitiya // As-Alan. 2003. № 1(10). S. 3-478. (in Russian).
23. *Litvinov P.P.* Antitatarskaya politika tsarizma v Sredney Azii i Kazakhstane // Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan', 1995. 496 s. (in Russian).
24. Tatarskaya diaspora v Litve // Tartarica. Atlas. Kazan' – Moskva – Sankt-Peterburg: Izd-vo "Feoriya", 2006; *Zakirov R.Z.* Tatary v menyayushchemsya mire: Ocherki etnopoliticheskoy istorii v XX – nachale XXI vv. Kazan', 2006. S. 174-179. (in Russian).
25. Tatarskaya dispora v Turtsii // Tartarica. Atlas. Kazan' – Moskva – Sankt-Peterburg: Izd-vo "Feoriya", 2006. 888 s. (in Russian).
26. *Zahidullin I.K.* Tatarlarnyŋ Finlyandiya Böek kenäzlegenä küchenü säbäpläre häm biredäge tormyshlarynyŋ kayber säkhifäläre // Chyn miras. 2013. № 11(23). 10-17 b. (in Tatar); *Nadirov I.N.* Tatary v Finlyandii // Materialy Materialy po istorii tatarskogo naroda. Kazan': Tatknigoizdat, 1995. S. 468-485; Tatarskaya diaspora v Finlyandii // Tartarica. Atlas. Kazan' – Moskva – Sankt-Peterburg: Izd-vo "Feoriya", 2006. S. 715. (in Russian).
27. Tatarskaya diaspora v Kitae // Tartarica. Atlas. Kazan' – Moskva – Sankt-Peterburg: Izd-vo "Feoriya", 2006. S. 717; Tatarskaya diaspora v Yaponii // Tartarica. Atlas. Kazan' – Moskva – Sankt-Peterburg: Izd-vo "Feoriya", 2006. S. 718; *Zakirov R.Z.* Tatary v menyayushchemsya mire. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2006. S. 188-191 (in Russian); *Usmanova L.* The Turk-Tatar Diaspora in Northeast Asia, Transformation of Consciousness. A Historical and Sociological Account Between 1898 and the 1950s. Tokyo: Rakudasha, 2007. 367 p.

ТАТАР ДИАСПОРАСЫ ФОРМАЛАШУНЫҢ ТӨП ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Искәндәр Аяз улы Гыйләҗев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан, Кремль ур., 18,
gilyzov1958@gmail.com

Мәкаләдә Идел һәм Урал буенда сибелеп утырган татарларның таралып урнашуы һәм төрле тарихи чорларда БДБ илләрендә һәм чит илләрдә татар диаспорасының төрле төркемнәре барлыкка килүенең төп үзенчәлекләре һәм сәбәпләре гомуми планда карала. Моңа табигыйгеографик, икътисади, сәяси, милли-дини факторлар тәэсир иткән. 1552 нче елдан соң татарларның таралып урнашуына хөкүмәт сәясәте дә җитди йогынты ясаган. Татарларның Россия территориясендә таралып урнашуы күп очракта табигый сәбәпләргә бәйле булган, һәм гасырлар дәвамында татарларны бүлгәләү максаты белән хакимият тарафыннан рәсми рәвештә турыдан-туры басым ясалуын күрмибез. Шул ук вакытта бу мөмкинлек игътибардан бөтенләй читтә калмаган дип фаразлыйбыз, чөнки дәүләткә бердәм, икътисади, сәяси яктан көчле һәм мәдәни яктан үсеш алган православие динендәге Россиягә җитди көндәш һәм оппозиция булырлык татар этносын саклау файдалы булмаган.

Төп төшенчәләр: Идел һәм Урал буе татарлары, диаспора, диаспоралар төркеме, сибелеп утырган халык, эмиграция, таралып урнашу.

«Диаспора» сүзе халыкара лексиконга грек теленнән кергән, һәм ул «таралып яки сибелеп урнашу» мәгънәсендә кулланыла. Галимнәр һәм сәясәтчеләр бу исем белән Фәләстиннән күчеп киткән яһүд халкы вәкилләрен атый башлаганнар. Бүгенге көнгә аның эчтәлеге сизелерлек дәрәҗәдә киңәйгән. «Диаспора» яки «диаспора төркеме» дип без үзенең төп этник территориясеннән күчеп киткән, башка географик төбәктә төпләнгән һәм ул төбәктә этник азчылык хәлендә яшәүче төрле халык вәкилләрен атыйбыз. Ләкин фәндә әлегә кадәр «диаспора» төшенчәсенең галимнәр тарафыннан кабул ителгән төгәл аңлатмасы юк.

Шулар арасыннан берсенә тукталыйк: «Диаспора – это значительная часть народа (этнической общности), живущая вне страны ее происхождения и образующая давно сложившуюся, высокоорганизованную, сплоченную, устойчивую, хорошо укоренившуюся и ставшую необходимой для принимающей страны, группу» [1: 34].

«Диаспора» төшенчәсен кулланганда, төгәл тарихи нигез булуын истә тоту зарури. Бу фикерне татар халкы мисалында ачыклыйк. Татарстан Республикасыннан читтә яшәүче татарларның барысын да «диаспора» дип атарга мөмкин. Ләкин бу тарихи һәм сәяси яктан дөреслеккә туры килеп бетми. Хәзерге Русия Федерациясендә яшәүче татарларның күбесе борынгы чорлардан ук үзләренең этник формалашу территорияләрендә яшиләр, алар бирегә күчеп килмәгән, без аларны автохтон халык дип санарга хаклы. Ә Әстерхан, Себер, Пермь, Башкортостан татарларын яки мишәрләрнең төп төркемнәрен «диаспора» дип атарга мөмкин. Шуңа күрә аларны бары тик формаль күрсәткечләргә генә нигезләнеп «диаспора» дип атау дөрес түгел[1].

Бу мәкаләдә сүз татар диаспорасы тормышында актуаль булган мәсьәләләр турында бармаячак, бәлки диаспора формалашуның төп алшартлары, сәбәпләре һәм үзенчәлекләре хакында кайбер фикерләрем белән уртаклашырга телим. Төгәлрәк әйтсәк, мәкаләдә түбәндәге төп сорау куела: Ни өчен татар халкы Русия Федерациясендә яшәүче башка халыклар белән чагыштырганда иң дисперс, ягъни иң чәчелгән, иң таралган халыклардан санала? Бу таралуның тамырларын ничек табарга? Татарлар белән янәшәдә, бер төбәктә яшәгән халыклар (чуваш, мари, мордва, удмурт һ.б.), татарлардан аермалы буларак, күмәкләшеп яши, ә татар төрле вакытта, төрле шартларда бөтен дөньяга таралган. Ни өчен тарихта шулай килеп чыккан соң? Әлбәттә, бер мәкаләдә генә мондый катлаулы һәм күпьяклы сорауга тәфсилле, тулы җавап бирү җиңел түгел, шуңа күрә мин максатымны проблеманы куюда һәм аның чишелешендә кайбер юнәлешләрне билгеләүдә күрәм.

Идел-Урал татарлары тарихында, Русия дәүләтендә яши башлаганчы ук, озак гасырларга сузылган дәүләтчелек тарихы булуы билгеле, һәм инде борынгы чорда, урта гасырларда дисперс яшәү барлыкка килү өчен кайбер алшартлар күзәтелә.

Беренче меңьеллыкка кадәр барлык төрки халыкларның борынгы бабалары күчмә тормыш алып барган һәм Үзәк Азиянең чиксез далаларында күченеп йөргән. Күчмә халыкның тормыш рәвеше, һичшиксез, мобильлек, хәрәкәтчәнлек таләп итә, ул һәрвакыт гомер иткән урыннынан кузгалып китәргә әзер булырга тиеш, шулай ук аның көнитеше табигать шартларына бәйле булган. Әгәр дә халык хәрәкәт итми, яңа көтүлекләр тапмый икән, ул үзенең төп матди байлыгы булган малтуарын тукландыра, саклап кала алмый, аны һәлакәт көтә. Шундый тормыш рәвеше төркиләрдә гасырдан-гасырга сакланып килгән, аның нигезендә икътисади һәм мәдәни традицияләр барлыкка килгән, һәм табигый ки, бу тормыш рәвеше халыкларның этник психологиясенә дә көчле йогынты ясаган.

Яңа урынга күчеп урнашуга әзерлек кешеләрдән тәвәккәллек һәм кыюлык таләп иткән, чөнки яңа урында яхшырак климатик-географик шартлар булуына бернинди гарантия булмаган. Җитмәсә, дала зонасында башка күчмә халыклар яшәвен дә онытырга ярамый – килмешәкләрне беркем дә көтеп тормаган, яңа килгән халык конкрет төбәктә электән яшәүчеләр белән уртак тел табарга, аралашырга, ә кайвакыт сугышырга, көрәшергә мәҗбүр булган.

Димәк, инде борынгы гасырларда ук төрки халыкларның уртак бабалары тормышында бу мәкаләнең темасы өчен әһәмиятле үзенчәлек күрәбез: алар хәрәкәтчәнлек белән аерылып торганнар, һәм бу тормыш рәвеше этник психологияләренә дә сеңеп калган.

Безнең эраның беренче гасырларында төрки халыкларның беренче дәүләтләре дә барлыкка килә, аларның кайберләрендә төркиләр инде утрак тормышка да күчә башлыйлар. Бу үзгәрешкә аларны яңадан табигый-географик шартлар мәҗбүр итә. Мәсәлән, Урта Идел яки Төньяк Кавказ шартларында тулысынча күчмә тормыш алып бару мөмкин түгел. Тормыш рәвешен үзгәртү төркиләр өчен элекке традицияләрнең бетүен, җимерелүен белдергән,

[1] Бүгенге сәяси вәзгыятьтә Татарстан Республикасы үзен барлык төбәкләрдә һәм илләрдә яшәүче татар милләте вәкилләренең берләшүе өчен җаваплы үзәк итеп таныта, Татарстан Республикасы Конституциясенең 14 маддәсендә бу җаваплылык закон төсен кабул иткән: «Татарстан Республикасы Татарстан Республикасыннан читтә яшәүче татарларга милли мәдәниятне, телне үстерүдә, аларның үзенчәлекләрен саклап калуда ярдәм күрсәтә». Татарстанның төрле диаспора төркемнәре белән аралашу мәсьәләләре хакында кара:[2].

һәм, әлбәттә, бу үзгәреш җиңел булмаган, чөнки ул күнегелгән тормыштан баш тартуны аңлаткан. Мондый күренешләр Хәзәр каганлыгында да, Идел Болгар дәүләтендә дә күзәтелә. Төркиләр бу дәүләтләрдә инде күбрәк утрак тормышта игенчелек, һөнәрчелек һәм сәүдә белән шөгыльләнә башлыйлар [3].

Хәзерге Идел-Урал татарларының бабалары төзегән борынгы дәүләтләрдән безнең өчен бигрәк тә Идел буе Болгар дәүләте, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы әһәмияткә ия. Билгеле булганча, бу дәүләтләрнең икътисади тормышында сәүдә, шул исәптән чит илләр белән алып барылган сәүдә аеруча зур урын алып торган [4]. Европаның иң зур һәм мөһим сәүдә артериясе – Идел сәүдә юлы, бу дәүләтләрнең кулында булуы сәүдә үсеше өчен гаҗәеп киң мөмкинлекләр биргән һәм аларның казналарына зур табыш китергән. Сәүдә мөнәсәбәтләре Идел буе Болгар дәүләтен, Алтын Урданы, Казан ханлыгын Европадан алып Кытайга кадәр төрле илләр белән бәйләгән. Урта гасырларда Идел буе дәүләтләре Урта Азия, Кавказ, рус кнәзлекләре белән уңышлы сәүдә алып барган, кайбер илләрдә сәүдәгәрләрнең тотрыклы колонияләре дә барлыкка килгән, алар башка илләрдә тамыр җибәрә башлаган, нәтиҗәдә яңа этник берәмлекләр формалашкан. Уңышлы барган сәүдә татарларның бабаларында халыкара аралашуга әзерлек тудырган, бу шартларда алар Европа һәм Азия илләре арасында арадашчы булуны яхшы аңлаганнар. Сәүдә белән шөгыльләнү шул ук вакытта кешеләрдә яңа холык сыйфатлары барлыкка китерә – алар аралашучан, кыю, кирәк чакта хәйләкәр, компромиссларга әзер булырга, башка халыкларның гореф-гадәтләрен, психологиясен, традицияләрен, мәдәниятен аңларга, ихтирам итәргә тиеш булганнар.

Урта гасырларда ук, Алтын Урда яки Казан ханлыгы чорларында, Евразия халыкларының төрле төбәкләрдә урнашуына халыкара хәрби-сәяси мөнәсәбәтләр көчле йогынты ясый башлый. Ул халыкара бәйләнешләр һәрвакыт тыныч булмаган. Хәрби каршылыклар, тартышлар тормышның табигый бер күренеше булып торган. Хәрби бәрелешләр еш кына дәүләтләрдә эчке каршылыкларның кискенләшүе белән янәшә барган. Гадәттә бу эчке конфликтларны тышкы дошманнар үстереп торган. Нәтиҗәдә, мондый сәяси вәзгыятьләр барышында, эчке һәм тышкы каршылыклар нык кискенләшкән чорларда конфликтларда катнашкан аерым төркемнәр, аеруча җиңелгәннәрне, үз илләрен ташлап китәргә мәҗбүр булган. Алар илләренә дошман яки дустанә мөнәсәбәтләре булмаган дәүләтләргә юл тотканнар. Аларны, гадәттә, җылы кабул иткәннәр, соңрак шул «сәяси-хәрби эмигрантларны» сәяси дошманнарга каршы көрәштә файдаланганнар. Мондый күренешләр Урта гасыр Европасы өчен типик булган. Мисал итеп Алтын Урда, Мәскәү һәм Бөек Литва кнәзлекләре арасындагы мөнәсәбәтләрне китерергә мөмкин. Нәкъ шундый сәяси чорда татар диаспорасының иң борынгы төркеме булган Польша-Литва татарлары оеша башлый [5].

Казан, Әстерхан, Себер ханлыклары Рус дәүләте тарафыннан яулангач, татарлар өчен яңа тарихи шартлар пәйда була. Алар, дәүләтчелекләрен югалтып, бөтенләй башка, үзләре өчен чит булган дәүләт кысаларында буйсынган хәлдә яши башлый. Фаҗигале хәлдә булсалар да, алар җайлашу чорын узып сакланып калалар, Рус дәүләтенә хәрби, дипломатик һәм сәяси даирәләрдә шактый әһәмиятле һәм файдалы хезмәтләр күрсәтә башлыйлар. Берничә мисалга тукталып үтим.

Ливон сугышы вакытында (1558–1583) Мәскәү гаскәрендә хезмәт иткән 33 407 сугышчы арасында 5854 йомышлы татар булуы билгеле. 1612 елда полякларга каршы көрәш алып барган Кузьма Минин һәм Дмитрий Пожарский ополчениесенә дә күп татарлар кушылганы мәгълүм. 1613 елда Михаил Романовны патша итеп игълан иткән Земский собор утырышларында татар морзалары катнашкан, аларның җидесе Собор кабул иткән патшаны сайлау грамотасына кул куйган булган [6]. XVI йөз ахыры – XVII йөз башларында татарлар рус гаскәренең 10%ын тәшкил иткәннәр, 1651 елда бу сан 6,5%ка кадәр төшкән [7].

Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорында татарларның Рус дәүләте һәм рус тормышында эз калдырырлык сәяси, мәдәни йогынты ясаганын, димәк, рус дәүләтчелеге формалашуы һәм үсешенә кабатланмас өлеш керткәнен[1],

[1] Н.М.Карамзиннан башлап рус тарих фәнендә Рус дәүләтенә Алтын Урда һәм татар халыкларының йогынтысы нигездә тискәре яктан бәяләнә, бу «традиция», кызганычка каршы, бүгенге көнгә кадәр дәвам итә. Ләкин кайбер зур рус тарихчылары (С.М.Соловьев, Н.И.Костомаров, В.О.Ключевский, М.Н.Покровский) бу йогынтыга уңай бәя биргән, һич булмаса аның негатив нәтиҗәләрен артык күпертеп тасвирламаган. Бу турыда кара: [8] Казан ханлыгы

Казан яуланганнан соң, Мәскәү Алтын Урда җирләрен үз кулы астына «җыю» процессын башлап җибәргәнен [11: 130], димәк, Алтын Урданың сәяси мирасына дәгъва кылганын исәпкә алсак, татарлар яңа сәяси шартларда рәсми рус хөкүмәтеннән шактый җитди сәяси һәм икътисади ташламалар алырга хаклы булган. Ләкин, билгеле булганча, алай барып чыкмаган. Яулап алынган Урта Идел территориясендә яшәгән халыкларга карата алып барылган рәсми сәясәт, бер яктан, татар җәмгыятенең иҗтимагый деформациясенә, ә икенче яктан, татарларның бу төбәкне ташлап, төрле тарафларга күченеп китүенә китергән. Рус дәүләте тарафыннан Урта Идел халыкларына карата XVI-XIX урталарында алып барылган сәясәт хакында иң төгәл анализ Андреас Каппелер тарафыннан бирелгән [11], бу турыда безнең тарафтан да язылды [12]. Дәүләт законнарында андый конкрет максат куелмаган булса да, реаль тормышта нәкъ шундый күренешләр күзәтелгән.

XVIII йөз башына татарларның югары катлавы – йомышлы татарлар, ягъни феодал-җирбиләүчеләр, әлеге сәясәт нәтиҗәсендә, тулысынча таркалып бетә. Бу фактны Рус хөкүмәтенең, сәяси оппозиция оешуына юл ачмас өчен, руслар өчен куәтле, барыбер ышанычсыз булган сәяси конкурентны юлдан алу өчен уйланып эшләнгән адымы дип бәяләргә мөмкин. Җир биләмәләрен югалткан татар морзалары («чабаталы морзалар») сәүдәгәр яки руханилар сафларын тулыландырган [13].

Законда күченеп урнашуларга артык күп киртәләр булмаганын исәпкә алсак, Рус дәүләте шартларында зур территорияләрдә татарларның урнашуы табигый процесс булып бәяләнергә хаклы. Һәм тормышта шулай килеп чыккан да: XVI-XVIII йөзләрдә татарлар, бигрәк тә игенчеләр, гади халык, тормыш алып бару өчен яңа мөмкинлекләр эзләп, төньяк, көнчыгыш, көньяк-көнчыгыш юнәлешләренә, тарихи этник территорияләреннән ерагаеп, актив рәвештә күченеп урнаша [14: 257-297].

Димәк, рус дәүләтенең XVII-XVIII йөзләрдәге иҗтимагый-икътисади сәясәте татарларның сибелеп яшәвендә төп факторларның берсе булып тора. Без бер закон текстында да татарларны таркату, бүлү, шуңа нигезләнеп хәлсезләндерү турында укый алмасак та, дәүләтнең барлык адымнары да шундый нәтиҗәгә китерә.

Шул ук чорда Русиянең дини сәясәте ислам динен буйсындыруга һәм мөмкин кадәр тиз арада татарларны чукындыруга юнәлгән булган [15]. Мөселманнарда бу сәясәт табигый рәвештә каршылык, протест уяткан, ул актив һәм пассив формаларда чагылган. Пассив протестның бер төре – якын яки ерак төбәкләргә (Кырым, Казахстан яки Урта Азия) качып яки күченеп китү булган [14; 16].

Әлбәттә, дини сәясәт икътисади сәясәт белән тыгыз бәйләнештә алып барылган. Икътисади сәбәпләр татарларның Русия империясе территориясе буйлап күченү өчен шулай ук җитди нигез булып торган. Мәсәлән, XVIII йөзнең беренче яртысында дәүләт тарафыннан салым җыю сизелерлек дәрәҗәдә арттырылганнан соң, татарларның, массакүләм рәвештә, Урта Идел төбәгеннән Көньяк Урал, ә тора-бара Казахстан һәм Урта Азия якларына күченүләре билгеле [14: 276-279].

Бу мәкаләнең төп мәсьәләсен аңлау өчен, рус хөкүмәтенең татар сәүдәсенә нисбәтле алып барган сәясәтен мисал итеп китерүне бик тә урынлы дип саныйм, чөнки ул күченү процессларына турыдан-туры тәэсир иткән. XVII-XVIII йөзләрдә Рус дәүләте сәүдә итүче татарларга чын һәм, ни гаҗәп, ихлас симпатия белдереп торган. Әлбәттә, бу очракта Идел-Урал төбәгендә борынгы чорларда ук формалашкан сәүдә традицияләре, сәүдәнең югары үсеше күз уңыннан ычкындырылмаган. Табигый ки, Рус дәүләте бу традицияне үз файдасына кулланган. Без моны чын мәгънәсендә прагматик сәясәт дип билгели алабыз. Аңлашыладыр, сәүдә, бер яктан, сәүдәгәрләрнең үзләренә табыш, икенче яктан исә, дәүләт казнасына акча һәм товар китергән. Бу беренче карашка гына шулай тоела. Шул ук вакытта билгеле бер дәрәҗәдә тышкы сәүдә, бигрәк тә Урта Азия илләрендә алып барылган татар сәүдәсе, бу тарафларда Русия дәүләтенең сәяси йогынтысын көчәйткән. Татар сәүдәгәрләре Урта Азия юнәлешендә рус сәяси-хәрби экспансиясен әзерләүдә ихтыярсыз катнашкан булып чыгалар. Рус христиан сәүдәгәрләре өчен бу юнәлешнең, нигездә, ябык булганлыгын исәпкә алсак, хөкүмәтнең татар сәүдәгәрләренә бу төбәктә нәтиҗәле эш итү өчен төрле ташламалар бирүе һәм татар сәүдәсенә юл ачуы тулысынча аңлашыла. Мисал өчен Казанда һәм Оренбургта татар сәүдә бистәләренең барлыкка килүен, сәүдә итүче татарларга аерым

тарихын өйрәнгән күренекле галим М.Г.Худяков шулай ук бу мәсьәләгә тукталып узган һәм Рус дәүләтенең төзелешенә һәм аның мәдәни үсешенә татарлар уңай йогынты ясаганын ассызыклаган. Кара: [9: 235-241]. Шулай ук кара: [10].

ташламалы статус бирелүен, хәтта рус сәүдәгәрләре белән конфликтлар килеп чыкканда, администрация татарларга булышлык итүен искә төшерергә мөмкин[1].

Шиксез, элекке җирбиләүчеләр (йомышлы татарлар) дә сәүдә белән шөгыльләнүгә игътибар һәм кызыксыну белән караган, чөнки алар өчен катлауланган икътисади вәзгыятьтә сәүдә яңа матди һәм иҗтимагый мөмкинлекләр ачкан. Ә татарларның актив тышкы сәүдә операцияләренә кушылуы төрле төбәкләргә яки илләргә барып кайту белән генә чикләнмәгән, алар бу төбәк яки илләрдә төпләнгән һәм сәүдә колонияләре дә оештырып җибәргән. Моның ачык мисалы – 1744 елда Оренбург шәһәре янында Каргалы (Сәет) бистәсе оештырылу. Императрица Елизавета Петровна указы буенча бирегә, Бохара һәм Хива белән сәүдә алып бару өчен, 200 казан татары гаиләсенә күченеп урнашырга рөхсәт бирелә [19: 89-90]. Татарлар биредә сәүдәне шул хәтле уңышлы оештырып җибәрәләр ки, XVIII йөзнең 60 нчы елларына хәзерге Казахстан территориясендә алып барылган вак сәүдә тулысынча татарлар кулына төшә, XVIII йөз ахырына Урта Азия илләре белән Русиянең Оренбург аша алып барылган барлык сәүдә операцияләренең дүрттән өч өлешен татар сәүдәгәрләре үз контрольләре астында тота [20: 37].

XIX йөз Русия империясе һәм аның халыклары тормышына шактый күп һәм тирән үзгәрешләр китергән. Бу чорда татарларның мобильлеге һәм татар мохитендә күзәтелгән миграция процесслары узган гасыр белән чагыштырганда кимемәгән. Аларның сәбәпләре күпчелек очракларда икътисад белән бәйләнгән. Урта Идел төбәгендә татар игенчеләренең күпчелеге җир азлыгыннан җәфаланган [21], күп очракта мондый игенчеләр авылны ташлап китәргә мәҗбүр булган. Алар, бәхет эзләп, традицион колонизация төбәкләренә (Урта яки Көньяк Урал) [14: 280], сәнагать үскән төбәкләргә (Донбасс, Урал, Әзәрбәйҗан), ә кайчакта чит илләргә дә юл тотканнар[2].

Татарларның башка төбәкләр яки илләргә күчеп китү сәбәпләре арасында дәүләт тарафыннан алып барылган милли-дини сәясәтне һәм татар җәмгыятендә күзәтелгән иҗтимагый-сәяси үзгәрешләрне дә атарга кирәк. Нәкъ менә XIX йөздә татар фикер ияләре үз милли тамырлары, татар халкының килеп чыгышы турында җитди уйлана башлый, татарларда милли идеология формалаша, татар җәмгыятендә яңарыш чоры башланып китә. Бу вакыттагы рухи эзләнүләрнең бер юнәлеше булып төркичелек, ягъни төрки халыкларның берлеге идеологиясе тора [22]. Билгеле бер дәрәҗәдә төрки халыкларны берләшергә өндәгән берлек фикере, славян халыкларының уртак идеологиясе булган панславизм пропагандасына үзенчәлекле җавап булып каралырга мөмкин. Төркичелекнең барлыкка килүе, әлбәттә, Русия империясендә күзәтелгән гомум иҗтимагый-сәяси тормышның активлашуы, төрки халыкларның (бигрәк тә, казан һәм кырым татарларында һәм әзәрбәйҗаннарда) милли үзаң үсеше һәм формалашуы белән бәйле.

Бу идеология киң масштабта төрки халык вәкилләрен Төркиягә күчеп китәргә турыдан туры өндәмәсә дә, аның XIX йөз ахыры – XX йөз башындагы күченүләргә нигез булып торганлыгы аңлашыла. Бу үзенчәлек аеруча рус-төрек сугышлары вакытында төрки халыкларга карата алып барылган милли-дини сәясәт кискенләшкәндә ачык сизелгән[3].

XX йөз башында гомум Русия масштабында барган сәяси вакыйгалар чит илләрдә татар диаспора төркемнәре формалашуына хәлиткеч йогынты ясаган. Бу чорда без инде татарларда сәяси эмиграция дигән күренеш барлыкка килә дип әйтә алабыз, бу эмиграциянең төп юнәлеше булып Госманлы дәүләте (Төркия) тора. Соңрак, 20–30 нчы елларда, Төньяк-Көнчыгыш Кытай, Япония һәм Кореяга килеп урнашкан татарлар да, Икенче бөтендөнья сугышыннан соң, Төркиягә күченеп бетәләр [16: 104-108].

Димәк, кайбер башка дисперс халыклар (мәсәлән, әрмәннәр) белән чагыштырганда, татарларда диаспора төркемнәре дулкынсыман, хәтта сикерешләр рәвешендә оешкан. Шулай итеп, Русия территориясендә һәм кайбер чит илләрдә татар диспорасы төркемнәре барлыкка

[1] Татар бистәләре турында кара: [17]; Казан ханлыгын Рус дәүләте тарафыннан яулануы нәтиҗәләре турында кара: [18]; Русия законнарында татар сәүдәсе һәм татар сәүдәгәрләре хокуклары турында кара: [19].

[2] XIX йөз ахырында татарларның Төркиягә күченеп китүләре бигрәк тә ачык мисал булып тора – бу күченүләр өчен төп этәргеч булып 1891 елгы ачлык һәм аннан соң башланган икътисади кыенлыклар торган. Кара: [16: 103–104].

[3] Кырым сугышы (1853-1856) вакытындагы вакыйгаларны мисал итеп китереп була. Дин кардәшләренә каршы сугышырга теләмәгән бер төркем татарларның Урта Азия һәм Төркиягә күчеп киткәннәре билгеле. Бу турыда кара: [23: 370].

килгән. Һәрбер очракта диярлек бу оешуның һәм үсешнең конкрет үзенчәлекләре булган. Аларның кайберләрен аерым атап китәргә мөмкин.

Польша-Литва татарлары инде туган телләрен күптән онытсалар да, диннәрен һәм үзаңнарын саклап кала алганнар. Аларның оешуы Алтын Урда чорында башланып киткән. XIV йөз ахырында 30 меңгә якын кеше, төрле сәяси һәм хәрби сәбәпләр аркасында, Алтын Урдадан Бөек Литва кнәзьлегенә күчеп китәргә мәҗбүр булган. Бөек князь Витовт аларны бик җылы кабул иткән, күбесен яңа дәүләткә хәрби хезмәткә алган һәм җир биләмәләре биргән. Ислам дине үсеше өчен бернинди киртә куелмаган – татарлар үз диннәрендә калган. 1410 елда татарлар мәшһүр Грюнвальд сугышында катнашып, Тевтон ордены гаскәрен җиңүгә зур өлеш кертканнәр. Сәяси вәзгыять кискен үзгәреп торса да, татарлар тормышы гасырдан-гасырга хәрби хезмәт белән бәйле булган. Алар Бөек Литва князьлегендә, Речь Посполитая дәүләтендә, XVIII йөз ахырыннан Речь Посполитая бәйсезлеге бетерелгәч, Русия империясе составында хезмәт иткәннәр. XX йөз башында, мәсәлән, Русия гаскәрендә Польша-Литва татарларыннан егермегә якын генерал хезмәт иткәне билгеле. Татар диаспорасының бу төркеме XX йөзнең 20-30 елларында чын мәгънәсендә мәдәни, рухи яңарыш һәм күтәрелеш чорын кичерә. Аны Польша дәүләтенең яңадан бәйсезлеген кайтаруы белән бәйләү дөрес булыр. Бу кыска вакыт эчендә татарларда музейлар, китапханәләр ачыла, аларның тарихын, мәдәниятен фәнни өйрәнү башланып китә, төрле иҗтимагый оешмалар һәм бердәм дини идарә (мөфтият) оештырыла. Ләкин Икенче бөтендөнья сугышы, кызганычка каршы, бу Ренессанс чорын рәхимсез рәвештә туктата. Дөрес, соңгы елларда без, Польша һәм Литва дәүләтләрендә, 20–30 еллар күтәрелеше белән чагыштырып булмаса да, татар тормышының яңадан иҗтимагый-мәдәни активлашуы хакында әйтә алабыз. Бүген Польшада биш меңгә якын, Литвада өч мең ярым тирәсе татар яшәве билгеле. Аларның чит мохиттә татар, мөселман булып яшәүләренең төп сере – дини үзаңны саклауда. Ислам дине алар өчен төп саклану факторы булып калган [24: 710-711; 5].

Төркия республикасында бүгенге көндә, элекке Советлар Союзы территориясеннән кала, иң зур татар диаспорасы яши дип исәпләнә. Диннәре бер, телләре бик якын булу сәбәпле, биредә яшәүче татарлар бик тиз төрекләшәләр. Шулай да, бүгенге көндә Төркиядә, кайбер белгечләр фикеренчә, 20-25 мең татар яши. Татарларның Госманлы дәүләтенә күченүләре XIX йөз ахырына карый һәм дини, икътисади сәбәпләр белән аңлатыла. Билгеле булганча, солтан Габделхәмид II вакытында Русиянең төрле төбәкләреннән биш меңгә якын татар Төркиягә күчеп китәргә теләкләрен белдерәләр һәм ике яктан да рөхсәт алалар. Күчкәннәрнең күпчелеге игенче була, Төркиягә килгәч, алар, берничә авылга нигез салып, биредә игенчелек белән шөгыльләнүләрен дәвам итәләр. Соңрак бу татарларга сәяси эмигрантлар (алар арасында мәшһүр шәхесләр – Садри Максуди, Йосыф Акчура, Габделбари Баттал, Гаяз Исхакый, Әхмәт Тимер һ.б.), Беренче һәм Икенче бөтендөнья сугышының хәрби әсирләре, Япония, Корея һәм Кытайдан килгән татарлар да кушыла. Бүген дә ассимиляция процессы көчле булуга карамастан, Төркиядә яшәүче татарлар, милли үзаңнарын тулысынча югалтмыйча, тарихи ватаннары белән багланышлар урнаштырып яшиләр [25: 714–715].

Финляндия татарлары күпсанлы төркем булмасалар да, бөтен татар дөньясы өчен милли үзаңны саклауда үрнәк булып торалар. Шунысы игътибарга лаек: бу илгә күчкән татарлар заманында чит илгә китмәгәннәр, чөнки Финляндия территориясе 1809 елдан 1917 елга кадәр Русия империясе составына кергән. Бирегә, нигездә, Түбән Новгород губернасы авыллары сәүдәгәрләре күчкән. Алар эчке сәүдә максатлары белән фин шәһәрләрендә урнашалар. 1917 елгы сәяси вакыйгалардан соң, Финляндия бәйсезлек алгач, татарлар, чит илдә калып, тарихи ватаннарыннан тулысынча аерылалар. Бу изоляция тора-бара (бигрәк тә, 1930–1940 елларда СССР һәм Финляндия аралары нык кискенләшкәннән соң) көчәя төшә. Татарлар чит мохиттә татар булып сакланып калу юлларын эзли башлыйлар һәм, ахыр чиктә, бу юнәлештә телне, динне, гореф-гадәтләрне саклауда, балаларга тәрбия бирүдә үрнәк булырлык уңышларга ирешәләр. Бүген Финляндия татарлары саны бер меңнән артмаса да, алар үз милли үзаңнарын, диннәрен, телләрен саклап киләләр, башка татарларны да шундый юлдан барырга өндиләр [26].

Икенче бөтендөнья сугышыннан соң, Маньчжурия, Япония һәм Кореядәге татарларның зур күпчелеге Төркиягә күченеп китә. Ләкин бу илләрдә XX йөзнең 20-30 елларында яшәгән татарлар татар эмиграциясе тарихында сәяси һәм мәдәни активлыклары белән тирән эз калдырган. Татарларның Ерак

Көнчыгышка килүләре Кытай территориясендә Русия тимер юлы төзелеше белән бәйле. Гражданнар сугышы вакытында бирегә Совет хөкүмәтенә каршы торган күпсанлы татар эмигрантлары килә. Иҗтимагый оешмалар оеша, мәчетләр төзелә, мәктәпләр ачыла, шәһәрләрдә бар яктан да көчле татар колонияләре барлыкка килә. Алар үзара элемтәләр урнаштырып, иҗтимагый-сәяси тормышларын берләштерәләр – 1934, 1935 елларда Кобе һәм Мукден шәһәрләрендә оештырылган татар корылтайлары бердәм Милли идарә төзи. Бу орган татар милли тормышын үз карамагында тотып, эмиграциядә яшәүче татарларны берләштерүне максат итеп куя.

Ерак Көнчыгыш татарлары тормышында Гаяз Исхакыйның роле гаять зур, аның тырышлыгы белән «Милли байрак», «Яңа япон мөхбире » кебек әһәмиятле газета-журналлар чыга башлый. Кызганычка каршы, Икенче бөтендөнья сугышы, Кытайда коммунистик режим барлыкка килү Ерак Көнчыгышта татар тормышын тулысынча үзгәртә – татарлар яңадан Төркия, АКШ, Австралия илләренә күчәргә мәҗбүр булалар [27].

Югарыдагы мисаллар, минемчә, татарларның төрле илләрдә диаспора төркемнәре оешуының, аларның бирелә алып барган тормышлары төрле шартларда барганлыгын күрсәтә. Шулай да бер уртак үзенчәлекне ассызыклау кирәк: татарлар яңа шартларга яраклашырга, авыр булса да үз мәдәниятләрен, телләрен, диннәрен сакларга тырышканнар.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк: Русия территориясендә һәм чит илләрдә татар диаспорасы икътисади, сәяси, милли-дини сәбәпләр аркасында формалаша. Татарлар Рус дәүләтенең барлыкка килүенә һәм үсешенә зур өлеш керткән, бигрәк тә XVI–XVII йөзләрдә. Шуңа күрә Рус хөкүмәтеннән алар ташламалар, соңрак булса да дәүләт идарәсендә үзләренә лаеклы урын алырга хаклы булганнар, әмма Рус дәүләте аларны бу даирәдән кысрыклаган гына. Татарлар, куелган шартлар нәтиҗәсендә, иҗтимагый яктан таркалып, демографик яктан чәчелеп, сибелеп яши башлаган. Әлбәттә, Русия территориясенең төрле төбәкләрендә татарларның урнашуы табигый сәбәпләр аркасында барган, Русия рәсми законнарында татарларны төрле якка тарату максаты беркайчан да ачыктан ачык куелмаган. Ләкин хөкүмәт бу моментны һичбер вакыт игътибар үзәгеннән ычкындырмаган – үзен христиан иле дип исәпләгән Рус дәүләтенә икътисади, сәяси һәм мәдәни яктан көчле, бердәм, җитмәсә мөселман диненә тугры калган татар милләте кирәк булмаган, чөнки бу очракта татарлар православ Русиягә көчле конкурент була алганнар.

Шулай итеп, татарларга, үз иҗтимагый бердәмлекләрен саклап кала алмаган кебек, бер территориядә күмәкләшеп яшәү дә мөмкин булмаган, алар күченеп, таркалып, бүленеп көн күрергә мәҗбүр булган.

Әдәбият

1. *Колосов В.А., Галкина Т.А., Куйбышев М.В.* География диаспор на территории бывшего СССР // Общественные науки сегодня. 1996. № 1. С. 34.
2. *Исхаков Д.М.* Татарская диаспора в России // Звезда Поволжья. 2000. 17; 18-24 мая.
3. *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962. С.235, 239; *Фахрутдинов Р.Г.* Очерки по истории Волжской Булгарии. М., 1984. С. 31-36; *Хузин Ф.Ш.* Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). Казань, 1997. С. 71-75.
4. *Валеев Р.М.* Волжская Булгария: торговля и денежно-весовые системы IX – начало XIII веков. Казань, 1995. С. 30-75; *Худяков М.Г.* Очерки по истории Казанского ханства. Казань, 1991. С. 217-223; *Хузин Ф.Ш.* Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). С. 85-92.
5. *Гришин Я.Я.* Польско-литовские татары. Наследники Золотой Орды. Казань, 1995. С. 10-16; *Он же*: Польско-литовские татары: Взгляд через века. Казань, 2000. С. 5- 8; *Он же*: Татарский след в истории Литвы и Польши (XIV-XIX вв.). Казань, 2005. С. 6-24.
6. *Сенюткина О.Н.* Татары-мусульмане на службе Отечеству // Рамазановские чтения. № 1. 2006. Нижний Новгород. С. 177-182.
7. *Алишев С.Х.* Социальная эволюция служилых татар во второй половине XVI-XVIII вв. // Исследования по истории крестьянства Татарии дооктябрьского периода. Казань, 1984. С. 63; *Чернов А.В.* Вооруженные силы Русского государства в XV-XVII вв. М., 1954. С. 95, 167.
8. *Якубовский А.Ю.* Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв. Л., 1937. С.193-201.
9. *Худяков М.Г.* Очерки по истории Казанского ханства. М.: Инсан, 1991. 320 с.
10. *Spuler B.* Die Goldene Horde und Rußlands Schicksal, in: Anfänge des Moskauer Staates (=Wege der Forschung, Bd. CCCXL). Darmstadt, 1977. S. 361-378.
11. *A.Kappeler*. Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16, bis. 19. Jh. Köln–Wien, 1982. 571 p.

12. *Гилязов И.А.* Политика царизма по отношению к татарам Среднего Поволжья во второй половине XVI-XVIII вв. // Материалы по истории татарского народа. Казань, 1995. С. 242.
13. *Гилязов И.А.* Помещики Тевкелевы в XVIII – начале XIX вв. К вопросу об исторических судьбах татарского феодального класса // Классы и сословия в России в период абсолютизма. Куйбышев, 1989. С. 77-86; *Губайдуллин Г.С.* К истории разложения феодального класса у приволжских татар // Известия Восточного факультета Азербайджанского университета: Востоковедение. 1928. Т. 2. С. 1-26; *Нестеров В.А.* Нерусские помещики и их крестьяне в Среднем Поволжье (вторая половина XVI-XVII вв.) // Вопросы аграрной истории Среднего Поволжья (XVII – начало XX вв.) Саранск, 1979. С. 10-28; *Степанов Р.Н.* К вопросу о служилых и ясачных татарах // Сборник аспирантских работ: Право, история, филология. Казань, 1964. С. 52-70; *A.Kappeler.* Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga. 1982. S. 245-259.
14. Исхаков Д.М. Динамика численности и особенности размещения татар в Волго-Уральском регионе в XVI – начале XX вв. // Материалы по истории татарского народа. Казань, 1995. С. 257-297
15. Гилязов И.А. Ислам и православие в Среднем Поволжье после 1552 г. // Die Geschichte Rußlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen. Hrsg. von Andreas Kappeler. Wiesbaden 2004. S. 310-321; *Загидуллин И.К.* Христианизация татар Среднего Поволжья во второй половине XVI–XVII вв. // Ученые записки Татарского гуманитарного института. 1997. № 1. С. 111-165; *Ислаев Ф.Г.* Ислам и православие в Поволжье XVIII столетия: От конфронтации к терпимости. Казань, 2001. 220 с.; *Он же:* Православные миссионеры в Поволжье. Казань, 1999. 127 с.; Исламо-христианское пограничье: Итоги и перспективы изучения. Казань, 1994. 207 с.; *Макаров Д.М.* Самодержавие и христианизация народов Среднего Поволжья (XVI-XVIII вв.). Чебоксары, 2000. 280 с.; *Фаизов С.Ф.* Государственно-исламские отношения в Поволжье и Приуралье. Уфа, 1995. 114 с.; *Он же*: Ислам в Поволжье VIII-XX вв. М., 1999. 76 с.
16. Татары и Татарстан. Справочник. Казань: Таткнигоиздат, 1993. С. 98-99.
17. Гилязов И. Татарские слободы города Казани во 2-ой половине XVI – середине XIX вв. // Das mittlere Wolgagebiet in Geschichte und Gegenwart / Klaus Heller; Herbert Jelitte (Hrsg.) Frankfurt am Main;Berlin;Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1994 (=Beiträge zur Slavistik, Bd. 22). S. 33-46; Татарские слободы Казани: Очерки истории. Казань, 2002. 304 с.
18. *Гилязов И.А.* Социальные и экономические последствия завоевания Казанского ханства // Татарский народ после 1552 года: потери и приобретения. Казань, 2003. С. 144–153.
19. *Ногманов А.И.* Самодержавие и татары. Очерки истории законодательной политики второй половины XVI-XVIII веков. Казань, 2005. С. 77-94.
20. *Михалева Г.А.* Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент: Фан, 1982. 92 с.
21. *Смыков Ю.И.* Крестьяне Среднего Поволжья в период капитализма. М., 1984. С. 108-109; Халиков Н.А. Земледелие татар Среднего Поволжья и Приуралья XIX – начала XX вв. М.,1981. С. 15-16.
22. *Мухамметдинов Р.Ф.* Зарождение и эволюция тюркизма: Из истории политической мысли и идеологии тюркских народов (Османская и Российская империи, Турция, СССР, СНГ 70-е гг. XIX в. – 90-е гг. XX в.). Казань, 1996; *Червонная С.М., Гилязов И.А., Горошков Н.П.* Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и в мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития // Ас-Алан. 2003. № 1(10). С. 3-478.
23. *Литвинов П.П.* Антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане // Материалы по истории татарского народа. Казань, 1995. 496 с.
24. Татарская диаспора в Литве // Tartarica. Атлас. Казань – Москва – Санкт-Петербург: Изд-во «Феория», 2006; *Закиров Р.З.* Татары в меняющемся мире: Очерки этнополитической истории в XX – начале XXI вв. Казань, 2006. С. 174-179.
25. Татарская диспора в Турции // Tartarica. Атлас. Казань – Москва – Санкт-Петербург: Изд-во «Феория», 2006. 888 с.
26. *Заһидуллин И.К.* Татарларның Финляндия Бөек кенәзлегенә күченү сәбәпләре һәм биредәге тормышларының кайбер сәхифәләре // Чын мирас. 2013. № 11(23). 10-17 б.; *Надиров И.Н.* Татары в Финляндии // Материалы Материалы по истории татарского народа. Казань: Таткнигоиздат, 1995. С. 468-485; Татарская диаспора в Финляндии // Tartarica. Атлас. Казань– Москва – Санкт-Петербург: Изд-во «Феория», 2006. С. 715.
27. Татарская диаспора в Китае // Tartarica. Атлас. Казань – Москва – Санкт-Петербург: Изд-во «Феория», 2006. С. 717; Татарская диаспора в Японии // Tartarica. Атлас. Казань – Москва – Санкт-Петербург: Изд-во «Феория» 2006. С. 718; Закиров Р.З. Татары в меняющемся мире. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. С. 188-191; *Usmanova L.* The Turk-Tatar Diaspora in Northeast Asia, Transformation of Consciousness. A Historical and Sociological Account Between 1898 and the 1950 s. Tokyo: Rakudasha, 2007. 367 p.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ

Искандер Аязович Гилязов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г.Казань, ул.Кремлевская, д.18,
gilyzov1958@gmail.com

В статье в общем виде рассматриваются основные особенности и причины дисперсного расселения татар Поволжья и Приуралья и появления различных групп татарской диаспоры на территории стран СНГ и в зарубежных странах в разные исторические эпохи. На это повлияли самые различные факторы: природно-географические, экономические, политические, национально-религиозные. Особое влияние на расселение татар после 1552 г. оказала и правительственная политика. Расселение татар на территории России шло во многом в силу естественных причин, и на протяжении веков мы не видим официально оформленного прямого давления со стороны власти с целью распыления татар. Однако полагаем, что и совсем без внимания этот момент не оставался, так как государству не было выгодно сохранение единого, экономически и политически сильного, развитого в культурном отношении татарского этноса, который потенциально мог бы составить серьезную конкуренцию и оппозицию православной России.

Ключевые слова: татары Поволжья и Приуралья, диаспора, группы диаспоры, дисперсность, эмиграция, расселение.